

Віталій Шуміло

МИТРОПОЛИТ АНТОНІЙ (ХРАПОВИЦЬКИЙ) ТА ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ¹

METROPOLITAN ANTHONY (KHRAPOVITSKY) AND THE IDEA OF UKRAINIAN STATEHOOD

DOI: 10.58407/litopis.250611

© В. Шуміло, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Мета публікації – на історичних матеріалах, які раніше лишалися поза увагою дослідників, розглянути історію взаємин предстоятеля Православної Церкви в Україні Митрополита Київського та Галицького Антонія (Храповицького) і голови Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського. У цьому полягає й **новизна** роботи. Для вивчення взаємодії гетьманської влади та православною єпископату в Україні використано історико-системний **метод**, застосовано критичний аналіз архівних матеріалів та спогадів учасників подій. **Висновок**: усталена в українській історіографії міфологема про ворожість митрополита Антонія (Храповицького) до української ідеї й державності та, як наслідок, конфронтацію Митрополита з Гетьманом П. Скоропадським – хибна. Митрополит Антоній із перших днів очолення Православної Церкви в Україні зайняв позицію активної та щирої підтримки політики Гетьмана в питанні українського державного будівництва. Із підозрілих напочатку, їхні взаємини поступово переросли в шанобливі та довірчі, оскільки митрополит Антоній був переконаним ідейним прихильником і помічником Гетьмана у його державній політиці. Повалення Гетьманату об'єднаними силами українських соціалістів, анархістів та російських більшовиків призвело до падіння Української Держави й скерувало історичний хід церковних і державних подій в інше русло, втягнувши Україну в хаос громадянської війни та радянської окупації, зупинивши розвиток державного будівництва на кілька десятиріч років та змінивши історію Української Церкви.

Ключові слова: митрополит Антоній (Храповицький), гетьман Павло Скоропадський, українська ідея, українська державність, консерватизм, монархія, Православна Церква в Україні.

The purpose of the publication is to use historical materials that previously fell out of the field of view of researchers to consider the history of the relationship between the Primate of the Orthodox Church in Ukraine, Metropolitan Anthony (Khrapovitsky) of Kyiv and Galicia, and the head of the Ukrainian State, Hetman Pavel Skoropadsky. It also gives the **novelty** of the work. To study the interaction between the Hetman's power and the Orthodox episcopate in Ukraine, a historical-systemic method was used, a critical analysis of archival materials and the memories of participants in the events was applied. **Conclusion**. The mythology established in Ukrainian historiography about the hostility of Metropolitan Anthony (Khrapovitsky) to the Ukrainian idea and Ukrainian statehood and, as a consequence, the confrontation of the Metropolitan with Hetman P. Skoropadsky is erroneous. From the first days of heading the Orthodox Church in Ukraine, Metropolitan Anthony took the position of active and sincere support for the Hetman's policy on the issue of Ukrainian state building. From being initially suspicious, their relationship gradually grew into respectful and trusting, since Metropolitan Anthony was a convinced ideological supporter and assistant to the Hetman in his sovereign policy. The overthrow of the Hetmanate by the united forces of Ukrainian socialists, anarchists and Russian Bolsheviks led to the fall of the Ukrainian State and steered the historical course of church and state events in a different direction, plunging Ukraine into the chaos of civil war

¹ Доповідь вперше виголошена на Міжнародній науковій конференції «Митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький) – філософ, богослов, церковний діяч», присвяченій 80-й річниці від дня кончини митрополита Антонія (10 серпня 1936 р.). Конференція відбулася в Чернігові (Україна) 19–20 листопада 2016 р. на базі Інституту історії Національного університету «Чернігівський колегіум» у співпраці зі Свято-Богородицьким Леснинським монастирем (Провемон, Франція) і Таврійським національним університетом ім. В.І. Вернадського (Сімферополь–Київ). Для цієї публікації, приуроченої до 80-річчя загибелі Гетьмана України П. Скоропадського (26 квітня 1945 р.), стаття суттєво розширена й доповнена.

and Soviet occupation, terminating the development of power building in Ukraine for several decades and changing the history of the Ukrainian Church.

Key words: Metropolitan Anthony (Khrapovitsky), Hetman Pavel Skoropadsky, Ukrainian idea, Ukrainian statehood, conservatism, monarchy, Orthodox Church in Ukraine

В українській історіографії існує міфологема про митрополита Антонія (Храповицького, 1863–1936) як про людину, котра була безумовно ворожа до української ідеї загалом та української державності зокрема. Для підтвердження цієї думки, як правило, апелюють до його дореволюційних статей про монархію в Росії, а також – уже після Лютневої революції та більшовицького перевороту – вказують на неприйняття митрополитом автокефалії православної Церкви в Україні, українізації церковного богослужіння та конфронтацію із Всеукраїнською Православною Церковною Радою (далі – ВПЦР), що виникла в Києві на початку грудня 1917 р. та оголосила себе Вищою церковною владою в Україні.

Поява цієї міфологеми є результатом недостатньо об'єктивного та глибокого вивчення фактів і документів тієї епохи, а також, на наш погляд, надмірно емоційної інтерпретації деяких із них або хронологічної неточності в описі подій. Відтак історія перебування митрополита Антонія на Київській кафедрі потребує переосмислення, залучення до дослідження нових документів і фактів і, звичайно, встановлення хронологічної точності, що конче необхідно для об'єктивного погляду на нашу історію.

Так, наприклад, при розгляді питання про конфронтацію з ВПЦР важливо простежити хронологічну послідовність того, що сталося. Конфлікт було створено не митрополитом Антонієм – він виник задовго до того, як Антонія було обрано на кафедру Митрополита Київського і Галицького (19 травня 1918 р.). Причина виникнення конфронтації – зіткнення двох різних світоглядних позицій. З одного боку – членів ВПЦР, до якої входили священники й віряни, котрі наполягали на цілковитій українізації та автокефалії Церкви в Україні та бажали вирішити ці питання швидким революційним способом. З іншого – етнічних архієреїв-великоросів (чи обрусілої польсько-української шляхти, як у випадку з митрополитом Антонієм, чиї предки походили зі старовинного шляхетського стану Речі Посполитої), які на той час посідали більшість українських кафедр і не розуміли й не приймали як саму ідею відділення (автокефалії) Української Церкви від Московського патріархату (до речі – тільки-но відновленого в Москві після 200-річної перерви – 18 листопада 1917 р.), так і не сприймали ВПЦР як *таку* внаслідок консервативності свого виховання, богословської освіти та несприйняття змін, що відбувалися в країні. Для них ВПЦР була «революційною установою, яка не зважала ні на церковні канони, ні на права, яка підтримувала всілякі перевороти, якщо потрібно, то й насильства»².

Наводячи цю цитату, ми не даємо оцінки діяльності ВПЦР, а лише хочемо звернути увагу на те, що, насправді, це був конфлікт двох світоглядів, які протистоять один одному, в чомусь непримиренних між собою: *ліберально-революційного та консервативно-традиціоналістського*, а не конфлікт на національному ґрунті – між українцями та великоросами, – хоча ззовні може здаватися саме так і саме так сприймається більшістю дослідників. Мине трохи часу, і вже в самій Росії розпочнеться протистояння на тому ж ґрунті – між консервативним та ліберальним духовенством, що призведе до так званого «оновленського розколу» і створення «Живої церкви». У цьому контексті ВПЦР була українським оновленським рухом, часом навіть радикальнішим, ніж у Росії³, що неминуче вело до конфлікту та конфронтації з традиційно-православним єпископатом і духовенством.

² Так оцінював діяльність ВПЦР гетьман Павло Скоропадський (цит. за: Ульяновський В. Церква в українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ: Либідь, 1997. С. 7).

³ На історії встановлення ієрархії УАПЦ формації 1920-х рр. зупинятися не будемо, вона широко висвітлена в історичній літературі. Нагадаємо лише, що ця ієрархія постала в 1921 р. нетрадиційним для православної Церкви способом: т. зв. «пресвітерський покладання рук», коли хіротонія в архієрейський сан відбулася групою священників: «23 жовтня ... присутніми на соборі 30 священниками був рукоположений в єпископи протоієрей Василій Липківський, а 25 жовтня єпископом Васи́лем Липківським та всім пресвітерством висвячено на єпископа протоієрея Нестора Шараївського» (Походження єпископату в зв'язку з питанням про благодатність ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. *Церква й життя. Орган УАПЦ*. 1927. Ч. 1. С. 59). Тоді як за церковним законодавством – встановленими Вселенськими Соборами раз і назавжди канонами – єпископську хіротонію можуть здійснювати не менше ніж два архієреї (Правило святих апостол 1-е. *Книга правил Святих Апостол, Святих Соборів Вселенських і Поместних і Святих Отец*. Москва: Синодальна тип-я, 1893. Л. 11), а ієреї взагалі не приймають в цьому таїнстві участь. Канонічність цих хіротоній не визнавали навіть оновленці, які, як і УАПЦ, впровадили безліч церковних нововведень, включаючи одружений єпископат. Наприклад, у внутрішньому звіті Чернігівського ОДПУ за травень 1923 р. бачимо таке повідомлення: «Со стороны епископа автокефальной Церкви Ивана Павловского были попытки слияния с группой “Ж-Ц” для совместной борьбы с Тихоновцами. Переговоры велись с епископом “Ж-Ц” Александром Мигулиным и уполномоченным В.Ц.С., но получив ответ что вести работу можно только при условии его досрочить, Павловский прервал переговоры» (Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-15. Оп. 4. Спр. 14. Арк. 35).

Такі розбіжності між революційно та консервативно налаштованими частинами суспільства виникли в ті роки практично в усіх сферах суспільного життя, у культурі та мистецтві, що було спровоковано надто різким поворотом історії в 1917 р. Революція привнесла в маси уявлення про можливість цілковитого «оновлення», створення абсолютно нових форм існування шляхом рішучих і якнайшвидших змін без огляду на традицію та встановлені правила. Під прапором протиріч між тими, хто намагався спиратися на фундамент сформованих пріоритетів, і тими, хто прагнув зруйнувати їх якнайшвидше, щоб створити щось нове, суголосне з політичними подіями, минула вся перша третина ХХ ст.

Консервативно налаштовані архієреї не сприймали революційні події, не могли (та й не хотіли) надто швидко приймати рішення відповідно до обставинки, що змінилася, – ліберально налаштоване духовенство та віряни не хотіли миритися з «косністю» церковного начальства й бажали швидких і радикальних змін. Ні перші, ні другі, по суті, не були готові до діалогу, не зуміли почути один одного та знайти точки дотику для досягнення взаємоприйняттого компромісу. Тож митрополит Антоній застав у Києві вже сформований світоглядний конфлікт, який розділив київську православну громаду на два ворогуючі табори і встиг перерости у відкрите протистояння.

Митрополит Антоній був архієреєм консервативних і монархічних поглядів, але водночас він був далеким від абсолютного неприйняття громадської думки. Він зумів зрозуміти *суть* змін, що відбулися в Росії та Україні. Зміг оцінити переваги мирного життя в Україні під українським та православним урядом гетьмана Павла Скоропадського, – порівняно з уярмленою більшовизмом і богоборством Росією, на території якої вже вирувала кривава громадянська війна, – і сприйняти чужу йому колись українську ідею та українську державність крізь призму консервативного та монархічного світогляду. Шлях цей був непростим, часто суперечливим, як і сам час, у який митрополиту Антонію довелося жити, богословствувати, багато що переосмислювати та приймати важливі рішення.

Значна частина життя митрополита Антонія пройшла в Україні – спочатку як єпископа Волинського, потім архієпископа Харківського й, нарешті, Митрополита Київського і Галицького. Із титулом Київського Митрополита він пішов на еміграцію, і з цим титулом назавжди увійшов до історії. Тому його еволюція в питанні української ідеї та державності, повільна, подекуди болюча, – як для нього самого, так і для його українського оточення, – закономірна. Народившись у Великоросії та отримавши виховання вірного трону російського дворянина, Антоній, ставши єпископом Волинським, не сприймав ідею українства, не розумів сподівань нечисленної тоді української інтелігенції. Це були два різні світи, дві різні психології, два різні ментальні типи. Відомі його досить різкі висловлювання про українську мову, яку він, як офіційно вважалося в Російській імперії, називав «малоросійським діалектом» і виступав рішуче проти українізації богослужіння. Задля справедливості зазначимо, що він категорично ставився також і до русифікації богослужіння і був проти використання в церковних службах перекладених російською мовою богослужбових текстів. Такий характерний приклад: у богословських статтях і проповідях він ніколи не цитував Біблію в російському синодальному перекладі, але завжди використовував церковнослов'янський текст. Тобто, наголосимо на цьому ще раз, за світоглядом він був консерватором, проте аж ніяк не русофобом чи українофобом. Однак консерватором не закостенілим, а з дуже живим і допитливим розумом. Він не боявся визнавати помилки й не боявся привнести новий струмין у богослов'я та церковне буття, коли бачив, що консерватизм перетворюється на відсталість і заважає здоровому плину життя. Його «Догмат Спокути»⁴, – про «сосрадательную любовь Христа к человечеству», – який зробив справжній переворот у закостенілому схоластичному богослов'ї, – найкраще тому підтвердження. Проекція співстраждання у любові Христа до людини на співстраждання у любові пастиря до пастви у вченні Антонія суттєво змінила моральне та пастирське богослов'я й дуже скоро дала свої плоди. Велика кількість архієреїв-новомучеників православної Церкви ХХ ст., знищених советською владою, і в першу чергу серед тих, хто не прийняв сергійства, були учнями Антонія, не кажучи вже про незліченний сонм духовенства. Російська Зарубіжна Церква старої формації, якою вона була до унії з РПЦ МП (17 травня 2007 р.), – яка захищала моральну правду та духовну свободу Церкви «перед лицем пануючого зла»⁵, – це також плід діяльності митрополита Антонія, його живого та практичного розуму.

⁴ Вперше виданий у Києві 1917 р., проте основні його положення зустрічалися в богословських статтях значно раніше (наприклад, «Роздуми про рятівну силу Христових страстей» 1890 р., «Яке значення для морального життя має віра в Ісуса Христа» 1896 р.), та насамперед – у лекціях з пастирського богослов'я.

⁵ Так називалася одна з перших і найкращих монографій з історії Російської Церкви ХХ ст. багаторічного секретаря Архієрейського Синоду РПЦЗ єпископа Григорія (Грabbе) (див.: Григорий, епископ. Русская Церковь перед лицом господствующего зла. Джорданвилл: Тип-я преп. Иова Почаевского, 1991. 175 стр.).

Під ту пору, коли архієпископа Антонія було обрано на Київську кафедру, в Росії відбулися істотні зміни: монархії більше не було, країну оголошено федеративною демократичною республікою, згодом у Петрограді стався більшовицький переворот і Росія поринула в хаос громадянської війни.

В Україні в цей час нерішуча й переважно соціалістична Центральна Рада 29 квітня 1918 р. була повалена й встановлено Гетьманат – на чолі з бойовим генералом, нащадком старовинного козацького роду гетьманом Павлом Скоропадським (1873–1945), – людиною, яка втілювала в державній політиці поміркований консерватизм. Встановлення гетьманської влади було прийняте в Україні з полегшенням: тут утворився справжній оазис мирного життя посеред бурхливого океану громадянської війни⁶.

Гетьман П. Скоропадський, уклавши союз із Німеччиною, справді зумів відновити в країні гідне мирне життя. Працювали фабрики та заводи, діяли школи та університети, Церква, на відміну від Советської Росії, мала свободу, – навіть більшу, ніж це було за часів імперії.

Однак відбулися й важливі зміни. Україна була проголошена унітарною державою, зі своєю внутрішньою та зовнішньою політикою, державною мовою стала українська, в країні відбувалася поступова дерусифікація. За таких нових політичних умов архієпископ Антоній очолив Київську митрополічну кафедру.

Гетьман П. Скоропадський вважав себе людиною православною⁷, тому не був байдужим до питання взаємовідносин держави та Церкви: Православна Церква у Гетьманаті мала протекторат держави, хоча держава не втручалася в життя Церкви й не зазіхала на її внутрішню свободу⁸. Це підтверджують, зокрема, вибори в Києві 19 травня 1918 р. Митрополита Київського і Галицького: незважаючи на бажання Гетьмана бачити на Київській митрополічній кафедрі свою людину, Київським єпархіальним з'їздом було обрано, як згадувалося вище, архієпископа Харківського Антонія (Храповицького) – людину, в Церкві шановану, відомого педагога та богослова. Скоропадський, хоч і був незадоволений кандидатурою Антонія, не перешкодив цьому вибору та зрештою визнав його легітимність⁹. Саме за митрополита Антонія Православна Церква в Україні в липні 1918 р. проголосила

⁶ «Весна 1918 года прошла здесь сравнительно спокойно. После Брест-Литовского мира в марте немцы заняли Украину, которая с 22 января объявила себя независимой республикой. С помощью немцев и под их контролем правительство гетмана Скоропадского, взявшее власть в апреле, пыталось восстановить порядок в стране», – зі спогадів Анастасії Ширинської (Ширинская А.А. Бизерта. Последняя стоянка. Москва: Воениздат, 1999. С. 79). Костянтин Паустовський, який Скоропадському не симпатизував, у спогадах про той період, про масовий наплив біженців із Росії в Україну, зокрема до Києва, писав: «Население города почти удвоилось за счет москвичей и петроградцев» (Паустовский К. Начало неведомого века. *Время больших ожиданий*. Киев: Дніпро, 1985. С. 94). «При гетьманській владі в державі, в житті міста швидко відновився лад і порядок. В крамницях і на базарі були продукти й не по дорожніх цінах. Досить добре функціонували шляхи сполучення», – згадував український професор-емігрант Іван Марченко (Марченко І.О. Корені мого патріотично-національного самовизначення. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2017. С. 39). Зі спогадів людей, які належали до різних політичних таборів – білоемігрантського, советського та національного українського, – видно, що в Україні стараннями гетьмана Павла Скоропадського, порівняно з іншою частиною колишньої Російської імперії, справді встановилися відносні мир та порядок. Підтвердженням цього можуть бути також спогади людини, яка загалом була далекою від будь-якого політичного угруповання чи напряму – дружини поета та перекладача Бенедикта Лівшиця Катерини Лівшиць: «Помню Киев в Гражданскую войну – страшный, обстреливаемый, с мертвыми, валяющимися на мостовых, но и в эти годы жизнь продолжалась. В моменты затишья мы учились ... В Киеве военных лет, как это ни странно, кипела театрально-литературная жизнь. Многие литераторы, артисты, художники, спасаясь от голода, уезжали из Москвы и Петрограда в Киев. Работали литературные кафе, театры, выставки. Помню, как мы веселой гурьбой гуляли по Крещатику» (Лившиц Е.К. «Я с мертвыми не развожусь!»: Воспоминания. Дневники. Письма / Сост., вст. ст. П. Нерлера, примеч. и указ. П. Нерлера и П. Успенского. Москва: Изд-во АСТ, 2019. С. 69–70). Ці спогади були написані в 1960–1970-ті рр., за советської влади, тому вони досить стримані та обережні, але із контексту зрозуміло, що йдеться про Київ часів гетьмана П. Скоропадського.

⁷ Про релігійність родини Скоропадських і самого Гетьмана див.: Папакін Г. Гетьман Павло Скоропадський і Церква (за матеріалами родинного листування і спогадів). *Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017)*, 23 листопада 2017 р. Київ, 2017. Ч. 2. С. 22–36.

⁸ Детальне дослідження державно-церковних відносин за часів Гетьманату не є завданням цієї статті, тому зупинятися на них не будемо. Про церковну політику Української Держави та особисте ставлення Гетьмана до багатьох питань державно-церковних відносин є багато цікавого й важливого у спогадах, написаних П.П. Скоропадським на поч. 1920-х рр. в еміграції (Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Головний редактор Ярослав Пеленський. Київ–Філадельфія, 1995. 494 с.), а також у спогадах міністра сповідань при Гетьманському уряді В.В. Зінківського (Зеньковський В.В. Пять месяцев у власти [Воспоминания] / Под ред. М.А. Колерова. Москва: REGNUM, 2011. 648 с.).

⁹ На вимогу Гетьманського уряду обрання Антонія (Храповицького) на Київську митрополічну кафедру Київським єпархіальним з'їздом, який за статусом мав право обирати лише єпархіальними архієреями, а не предстоятелями усієї Церкви, було винесено на розгляд Всеукраїнського Православного Церковного Собору та затверджено більшістю голосів. Фактично вибори Антонія відбулися двічі; у результаті Гетьман визнав за Антонієм статус Митрополита Київського і Галицького (див.: Никон (Рклицкий), архієпископ. Положение церковных дел на Украине. *Жизнеописание блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого*. Нью-Йорк: Изд-е Южно-Американской и Канадской епархии, 1958. С. 230–233).

автономію¹⁰, яку українські ієрархи вважали проміжною ланкою на шляху до автокефалії¹¹.

Прийнято вважати, що у гетьмана Павла Скоропадського та митрополита Антонія від початку не склалися взаємини, і вони так і залишилися антагоністами, причому, – з вини Антонія. Звідси, як правило, висновують, що Антоній не сприймав Україну як самостійну державу та тільки й чекав, коли ця держава впаде. Це не так, неупереджений аналіз фактів приводить до інших висновків.

Насамперед, слід звернутися до спогадів самого Гетьмана, написаних уже в еміграції та які стали підбиттям підсумків його державної діяльності¹². У них Павло Петрович неодноразово називає митрополита Антонія «видатною особистістю», «людиною великого розуму» тощо, пише про нього з неприхованою повагою, хоч і критикує досить жорстко за його світогляд, вважаючи Антонія архієреєм старої формації, не здатним діяти за нових умов, що склалися в Україні: «Митрополит Антоній ... безумовно розумна людина, не зумів прив'язати до себе свою паству (мається на увазі українська громада, про що йшлося вище – В.ІІІ.). При всьому його розумі, він аж надто самодержавного спрямування, що не годиться у нас [в Україні], бо народ наш справді переконаний демократ. З митрополитом Антонієм я був у видимих добрих стосунках, але я зовсім не поділяв його поглядів»¹³. Ця різниця у поглядах, проте, не завадила митрополиту Антонію, котрий мав, за словами Гетьмана, «розум самодержавного спрямування», зробити главі української держави, представнику старовинного козацького та гетьманського роду пропозицію, виконання якої назавжди закріпило б статус України як самостійної та незалежної держави. До цієї пропозиції ми повернемося пізніше.

Як видно зі спогадів П. Скоропадського, антагоністами вони не були, хоча на початку їхнього знайомства, справді, у Гетьмана до митрополита Антонія було насторожене ставлення: він очікував, що буде конфронтація та повне нерозуміння. Своєю розумною та зваженою адміністративною політикою Митрополит цю напругу зняв. Сам Скоропадський згадує про це так: «як людина безумовно великого розуму, [митрополит Антоній] написав мені з великим достоїнством листа, в якому він визнав мою владу...»¹⁴ тощо.

Гетьман мав складні стосунки із «чорнотенною» частиною російської громадськості в Києві, яка не приймала державності України й багато принесла шкоди, зокрема, у справі формування українського гетьманського війська зі складу бойових кадрових офіцерів колишньої Імператорської армії¹⁵, але й тут митрополит Антоній був не антагоністом, а союзником і помічником Гетьмана. П. Скоропадський припускає, що негласним центром «правої» інтелігенції та офіцерства в Києві був митрополит Антоній. Найвірогідніше, це було справді так. Гетьман свідчить: «Протягом усього Гетьманства праві організації сиділи досить смирно», тобто очевидно, що митрополит Антоній своїм авторитетом стримував антиукраїнські та антиурядові виступи правих російських організацій. Прямих доказів цього поки що немає, але на підтвердження нашої думки можна навести витяги з доку-

¹⁰ Офіційна назва, ухвалена Всеукраїнським Церковним Собором: Православна Церква на Україні (ПЦУ). Див.: Положення о временном Высшем управлении Православной Церкви на Украине (принято Собором Украинской Церкви 9 июля 1918 года). *Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви*. Москва: Изд-е Соборного Совета, 1918. Вып. 4. С. 18–20.

¹¹ Так, навіть через шість років після проголошення автономії, незважаючи на те, що Церква в Україні була совєтською владою практично розгромлена, на запитання слідчого 15 вересня 1924 р. «Кого Ви вважаєте главою Російської Церкви?», єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскин (Цедрик, 1877–1937) відповідає: «Ми, українські єпископи, які здійснюють широкую церковну автономію, але стали на шлях автокефалії (курсив наш – В.ІІІ.), надали до можливості Соборним шляхом затвердити автокефалію Укр[аїнської] церкви до того моменту, через обов'язкові для нас канони, вважаємо Патріарха Тихона главою Російської та Української церкви» (Центральний архів Федеральної служби безпеки Росії. Спр. Н-3677. Т. 7. Арк. 3). Варто зауважити, що голова ПЦУ митрополит Антоній у цей час перебував на еміграції в Сербії, зберігаючи титул митрополита Київського і Галицького. Називати слідчому ім'я митрополита-емігранта, рішучого противника совєтської влади, єпископ Дамаскин не став, тому тимчасовим главою Української Церкви він назвав патріарха Тихона, що фактично так і було, адже ні патріарх Тихон, ні митрополит Петро (Полянський, 1862–1937), який очолив Російську Церкву після смерті Патріарха, не наважилися, незважаючи на тиск ОДПУ, змістити з Київської митрополичої кафедри соборно обраного митрополита Антонія (що могло бути також моментом солідарності з архієреєм-емігрантом – тихий, негласний протест проти антицерковної політики совєтської влади). Вперше це зробив митрополит Сергій (Старгородський) уже після оприлюднення в липні 1927 р. декларації про лояльність до совєтської влади, проте він уже не вважав Церкву в Україні автономною, оскільки не дотримувався ні канонів, ні рішень та постанов Всеросійського Помісного Собору 1917–1918 рр., і тим більше – рішень Всеукраїнського Церковного Собору 1918 р. за гетьмана Павла Скоропадського.

¹² Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Головний редактор Ярослав Пеленський. Київ–Філадельфія, 1995. 494 с.

¹³ Там само. С. 199.

¹⁴ Там само. С. 198.

¹⁵ Що привело, зрештою, до окупації більшовиками України та встановлення тут, слідом за Росією, червоного терору як української, так і російської частини населення, і в першу чергу – тієї самої «великоросійської громадськості», яка цькувала Гетьмана та саботувала формування боездатної української армії.

ментів, складених особисто митрополитом Антонієм, які ясно та недвозначно свідчать про його погляди на Україну та українську державність.

Так, на проханні колишнього директора Комратського реального училища Івана Голубовського (втікач із Бессарабії в Україну) про клопотання перед українською владою про надання Голубовському бодай якогось місця служби, читаємо: «Якщо я цей лист передам міністру, то [ви] ніколи нічого не отримаєте. Потрібно писати не про Царя та про Росію, а про Україну. Подайте йому прохання українською мовою, пояснивши, що Ви є уродженцем Холмської єпархії...»¹⁶.

Митрополит вважав непорушним обов'язком духовенства Церкви, яку очолював, молитися за владу України, і карав священнослужителів, які порушували цю вимогу. Після повідомлення Міністерства сповідань про те, що в деяких храмах міста Біла Церква та на станції Ворзель біля Києва згадують «російську державну владу», митрополит Антоній у резолюції Київській духовній консисторії написав: «Розпорядження до обидвох місць, щоб поминали за встановленою Всеукраїнським Собором формою: “О богохранимой державе нашей Украине и о благоверномъ Гетмане ея Павле...”, а понад те, щоб дали пояснення, чому поминали неправильно» (Резолюція від 5 / 18 вересня 1918 р.)¹⁷.

І тут ми підходимо до найважливішого та суттєвого моменту державно-церковних відносин в Українській Державі – рішенням Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1918 р., який проходив у Києві під головуванням митрополита Антонія (Храповицького), авторитет та світоглядні принципи якого стали вирішальними у прийнятті основних (основоположних) соборних постанов.

9 липня 1918 р. Всеукраїнським Церковним Собором ухвалено Положення (статут) про тимчасове Вище управління ПЦУ, в якому, між іншим, є такі пункти: «16. Представником Православної Церкви в Державі Українській та посередником між Церквою та Державою є Митрополит Київський як Голова усіх органів Вищого Церковного Управління. 17. З боку Держави Української посередником між Державою та Церквою є Міністр Сповідань, який має бути православної віри. 18. Митрополит Київський і Галицький бере участь у вищій представницькій державній установі»¹⁸. Тобто, на відміну від Советської Росії, де 5 лютого 1918 р. Совнаркомом РСФСР було ухвалено декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», а сама Церква всіляко утискала й узагалі була позбавлена юридичного статусу, в гетьманській Україні Православна Церква зберігала свій status quo, а її предстоятель навіть мав право брати участь у засіданнях «вищої представницької державної установи».

Важливою ознакою відмінності політики советського та гетьманського урядів стосовно Церкви та, відповідно, реакції Церкви на цю політику можна вважати два соборні документи, опубліковані від імені Православної Церкви в Москві та Києві з проміжком майже в шість місяців. 1 лютого (19 січня ст. ст.) 1918 р. патріарх Тихон (Белавін, 1865–1925) оприлюднив послання, яке в церковному середовищі отримало назву «Анафема патріарха Тихона на советську владу». Згодом його текст був затверджений делегатами Всеросійського Помісного Собору та набув статусу соборного документа.

Це послання має важливе історичне і, головне, ідейно-канонічне значення, оскільки містить висловлювання, що визначили на десятки років наперед ставлення християн до «антихристової советської влади» та зумовили появу в майбутньому Істинно-Православної (Катакомбної) Церкви в ССРСР і Російської Зарубіжної Церкви в еміграції. Анафема патріархом Тихоном советської влади важлива для цього дослідження, тому наведемо кілька найбільш значущих цитат.

Починається послання з епіграфа, зміст якого стане бажанням і молитвою сотень тисяч християн: «Нехай визволить нас Господь від теперішнього віку лукавого (Гал. 1:4)»¹⁹. І далі, з першого ж абзацу, прямо й без натяків: «Тяжкий час переживає нині свята православна Церква Христова в Руській землі: гоніння звели на істину Христову явні і таємні вороги цієї істини, і прагнуть знищити справу Христову й замість любові християнської всюди сіяти насіння злості, ненависті та братовбивчої війни». І хоча на ім'я більшовиків не названо, із перерахованих злочинів (обстріл храмів Московського Кремля, вбивства знаних людей тощо) зрозуміло, що йдеться саме про них та їхню владу в Росії: «жахливі

¹⁶ Цит. за: Стародуб А.В. Резолюции митрополита Антония (Храповицкого) за 1918 год как источник по истории Русской Православной Церкви. *Церковные ведомости: Духовное наследие Катакомбной Церкви и РПЦЗ*. 2012. Лютий. URL: <https://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=634>.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Цит. за: Положение о временном Высшем управлении Православной Церкви на Украине (принято Собором Украинской Церкви 9 июля 1918 года). *Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви*. Москва: Изд-е Соборного Совета, 1918. Вып. 4. С. 18–19.

¹⁹ Тут і далі цит. за: Послание Святейшего Тихона, Патриарха всея России. *Богословский Вестник*. Москва: Изд-е Московской духовной академии, 1918. Т. I. Январь–Февраль. С. 74–76.

та звірячі побиття ні в чому неповинних ... людей, винних хіба лише в тому, що чесно виконували свій обов'язок перед батьківщиною, що всі свої сили покладали на служіння благу народному ... із нещадною жорстокістю, без будь-якого суду і з нехтуванням будь-якого права та законності відбуваються в наші дні в усіх майже містах і селах нашої вітчизни...». Патріарх називає більшовиків «нелюдами роду людського» і звертається до цих нелюдів «із грізним словом викриття й заборони, по слову апостола»: «Схаменіться, божевільні, припиніть ваші криваві розправи. Адже *те, що творите ви*, не лише жорстока справа, це воістину *справа сатанинська*, за яку чекає вас вогонь геєнський у житті майбутньому – потойбічному і страшне прокляття потомства в житті цьому – земному. Владою, даною нам від Бога, забороняємо вам приступати до Таїн Христових, *анафематствуємо вас*, якщо тільки ви носите ще імена християнські та хоча б за народженням належите до Церкви православної (тут і далі курсив наш – В.Ш. »). Від цього моменту більшовики та їхні спадкоємці для православних християн навіки вивержені з роду людського, більше до людського роду не належать. Тому наступне звернення Патріарха вже до християн: «*Заклинаємо й усіх вас, вірних чад православної Церкви Христової, не вступати з такими нелюдами роду людського в будь-яке спілкування*». Коли митрополит Сергій (Страгородський, 1867–1944) у 1927 р. заявить, що «ми, церковні діячі, не з ворогами нашої совєтської держави, ... а з нашим урядом», і тому «ми хочемо бути православними і водночас визнавати Совєтський Союз нашою громадянською батьківщиною, радості та успіхи якої – наші радості та успіхи, а невдачі – наші невдачі»²⁰, для більшості православних християн ця пропозиція виявиться неприйнятною, адже совєтський уряд складався саме з тих «нелюдів роду людського», з якими патріарх Тихон, під загрозою відлучення від Христа, заборонив вступати «в будь-яке спілкування».

Послання патріарха Тихона було надруковано окремими листівками та розійшлося по всій Росії²¹, досягло воно й меж України.

Не дивно, що після анафематствування совєтської влади в Росії, відносини між Церквою та державною гетьманською владою в Україні, за всієї складності внутрішньо-церковної ситуації в нашій країні, виглядали майже ідилічно, що й відобразилося в київському соборному документі, який на той момент сприймався як альтернатива московській анафемі.

11 липня 1918 р. Всеукраїнським Церковним Собором оприлюднено послання українською та російською мовами до «усіх православних християн, на боголюбній землі нашої України сущих»²². Головний посил соборного звернення до народу України – бережіть мир та злагоду в країні, не піддавайтеся пропаганді ворожих агітаторів, які розпалюють у народі «пристрасть жорстокосердя та людоненависти», яка «не знає собі межі й призводить тих, що зробилися рабами цієї пристрасті, все до гірших та до гірших злочинств...». Далі йдеться про більшовицькі злочини в Києві та по всій Україні: «вбивства урядовців поліції, побережників, потім поміщиків, молодих офіцерів, студентів, лікарів, далі – беззахисних бабусь та безневинних дітей, нарешті – священників Божих, і до того всього ... Митрополита Київського Владимира», котрого «25 січня біжучого року ... озброєні лиходії ... люто розстріляли і скололи багнетами».

Щоб нічого подібного ніколи більше не повторилося, «Освященний Собор кличе увесь народ, перше – до покути перед Богом за себе і один за одного, друге – слухатись своїх панотців як батьків, третє – чесно трудитися та поважати законний порядок, без чого не може існувати жадин нарід, але неодмінно підлягає владі чужинців». Собор звертається до українського народу із застереженням: «браття, не сподівайтесь зберегти свою волюність, як не будете залюбки коритися своїй ближчій законній владі, що устами свого вишчого Представника – Пана Гетьмана всей України оповістила усіх мешканців України, що вона має оберегати та підтримувати святу віру православну і дбати про бідніших синів свого народу...». Насамкінець Собор закликає український народ об'єднатися навколо гетьманської влади заради збереження миру та добробуту в країні: «Згадайте, браття, з яким щирим послухом прийняли ваші предки владу перших стародавніх Гетьманів України, з якою сердешною прихильністю згуртувались вони навколо цих речників нової народної влади, як однастайно йшли вони під їх прапорами на ворогів віри православної».

²⁰ Цит. за: Декларация митрополита Сергия о признании им советской власти. *Пред судом Божиим. Русская Православная Зарубежная Церковь и Московская Патриархия* / Под. ред. митрополита Виталия. Монреаль, 1990. С. 6–7.

²¹ В архіві церковного історика М.Є. Губоніна зберігся оригінал такої листівки, див.: Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917–1943 / Сост. М.Е. Губонин. Москва: ПСТБИ, 1994. С. 84.

²² Тут і далі цит. за: Послання Всеукраїнського Собору 28.VI (11.VII) 1918 р. *Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к биографии* / Авт. вступ. ст. А.Ф. Тарасенко. Чернигов: Деснянська правда, 2006. С. 136–139.

Будьте ж достойними нащадками отих давніх козаків, єднайтеся у міцний гурток біля державця нової влади – нашого Гетьмана, що урочисто визнав себе поборником православної віри ... Хай настане кінець лиходійним грабіжникам, душоубству, блюзнірствам...». Відсилення до історичної пам'яті, згадка імен двох українських Гетьманів, один із яких – прямий предок нинішнього Гетьмана («Хай буде надалі життя нашої України таке ж благочестиве, сміливе та працьовите, як було життя предків ваших за Гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Скоропадського та інших»), покликане було показати спадковість традиції гетьманської влади в Україні, штучно перерваної, але тепер відновленої та благословенної Церквою.

Як свідчив пізніше на судовому процесі в Чернігові в грудні 1922 р. колишній учень митрополита Антонія, архієпископ Чернігівський Пахомій (Кедров, 1876–1937)²³, у Соборі брало участь 300 делегатів з усіх міст України, підконтрольних Гетьману, – священників та вірян, із них 10 архієреїв, – і він пройшов на великому духовному піднесенні, загальна атмосфера Собору свідчила про єдність соборян²⁴. Немає сумніву, що ідейним натхненником (а можливо, і одним із головних авторів) цього соборного послання був предстоятель ПЦУ Митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький), і це послання відобразило не лише настрої делегатів Собору, а й його голови – предстоятеля автономної Української Церкви.

Київський історик Андрій Стародуб, досліджуючи резолюції митрополита Антонія того періоду в українських архівах, робить висновок, що з підозрілих, напочатку, взаємин Гетьмана та Митрополита, до осені 1918 р. вони стають дружніми, відтак митрополит Антоній навіть бере на себе роль повірителя перед українською владою в різних складних та делікатних питаннях. Наприклад, 13 / 26 вересня на прохання уповноваженого Союзу церков м. Воронежа Г. Новоринського про клопотання перед Гетьманом про дозвіл на купівлю борошна та зерна в Україні, митрополит Антоній поставив таку резолюцію: «Прощение Ваше доложено мною Пану Гетману и Ясновельможный обещал принять участие»²⁵. Очевидно, що до осені 1918 р. з архієрея, який співчував державній політиці Гетьмана, митрополит Антоній перетворився на його односторонця та одного з помічників у вирішенні важливих питань державного будівництва; їхні стосунки з підозрілих поступово ставали довірчими.

Показовий епізод зі служінням у Києві, за прямою вказівкою та благословенням митрополита Антонія, panaхиди за іншим Гетьманом, який дуже багато зробив для української державності, Української Церкви та української культури, – Іваном Мазепою. Автор та упорядник багатотомного «Життєпису митрополита Антонія» архієпископ Никон (Рклицький, 1892–1976), учень і найближчий помічник Митрополита в еміграції, який знав багато фактів із біографії Антонія безпосередньо з його слів, так описував цю подію: «Наближався день Полтавської перемоги 27 червня. Самостійники звернулися до Владики з петицією, в якій, заявляючи, що вони вважають день Полтавської битви днем національної жалоби, просили Владика цього дня відслужити на Софійській площі панахиду за гетьманом Іваном Мазепою. Владика Антоній, який цінував Мазепу за його церковно-православну народну діяльність і не співчував Петру I за антиканонічні та антицерковні реформи в Росії, відповів, що він заздалегідь відправить телеграму Патріарху Тихону з проханням зняти з Мазепи анафему, як незаконно накладену не за єресь, а за політику. Телеграма була надіслана, і Патріарх зняв заборону. Напередодні дня панахиди було зібрання єпископів, які були незадоволені згодою Владики відслужити панахиду, і до того ж саме в день Полтавської битви, що панахида – це свого роду демонстрація проти старої Росії і що слідом за цим самостійники можуть вимагати зняття пам'ятника Богдану Хмельницькому. Владика сказав, що він і не збирався особисто служити панахиду вже через те, що українці його не люблять і можуть подумати, що він хоче до них підробитися, і доручає відслужити панахиду одному з вікаріїв. На цю пропозицію три київські вікарії – Василь, Дмитрій та Никодим просили їх звільнити, а четвертий – єпископ Черкаський Назарій, старий дворянин із ченців Києво-Печерської лаври, людина смиренна та лагідна, погодився “за послушенство”. На другий день панахида була відслужена»²⁶.

У цій оповіді, написаній, безсумнівно, зі слів самого Антонія, прикметне пояснення Митрополита, чому він особисто не став служити панахиду за гетьманом Іваном Мазепою. Звернімо увагу на те, що записана ця розповідь була вже на еміграції, коли, за ба-

²³ Обраний на Соборі членом Синоду ПЦУ – найвищого органу церковного управління у проміжках між Соборами (див.: Никон (Рклицький), архієпископ. Положение церковных дел на Украине. С. 234).

²⁴ Пахомий (Кедров), архієпископ Черниговский и Нежинский: Материалы к биографии / Авт. вступ. ст. А.Ф. Тарасенко. Чернигов: Деснянська правда, 2006. С. 163–164.

²⁵ Цит. за: Стародуб А.В. Резолюции митрополита Антония (Храповицкого) за 1918 год как источник по истории Русской Православной Церкви.

²⁶ Никон (Рклицький), архієпископ. Положение церковных дел на Украине. С. 234–235.

жання, можна було придумати будь-яке «патріотичне» пояснення. Проте Митрополит пояснює свою особисту неучасть у служінні панахиди не тим, що він відмовився її служити з великоросійських патріотичних почуттів. Він посилається на те, що взаємини з українцями та українською владою в нього на той час були напружені, і він не хотів, щоб його щира прихильність до незаконно анафематизованого Гетьмана була сприйнята українцями як лицемірство. Що це саме так, підтверджують і слова архієпископа Никона про ставлення Антонія (Храповицького) до Івана Мазепи та до церковного відлучення, накладеного на Гетьмана не за релігійний, а за політичний «злочин», що суперечить канонам Православної Церкви, а також особисте звернення митрополита Антонія до патріарха Тихона з проханням цю анафему зняти. Очевидно, живучи багато років в Україні та стикаючись буквально на кожному кроці з якимиись діями опального Гетьмана, митрополит Антоній розмірковував про долю народу, серед якого йому довелося пастирствувати. Бог судив йому очолити Церкву цього народу та цієї країни, коли вона стала самостійною державою, коли в ній панували мир і спокійне громадянське життя, а на батьківщині Митрополита вирували пристрасті громадянської війни та лилися ріки крові. Безсумнівно, у глибині душі митрополит Антоній тішився, що в Україні, вільній від богоборства, зберігся ще порядок, і він щиро молився за «богохраниму державу нашу Україну та благовірного Гетьмана її».

Чи означає це, що митрополит Антоній, переконаний консерватор і монархіст, про якого гетьман Скоропадський написав, що розум його «занадто самодержавного спрямування», який передрікав загибель Російської імперії та криваву тиранію, якщо в російському народі не буде покаєння, і побачив на власні очі здійснення свого пророцтва²⁷, відмовився від своїх переконань і змінив свій світогляд?

Зовсім ні. Він шукає вихід, – якщо не для всієї Російської імперії, то хоча б для тієї її колишньої частини, яка все ще зберігає православ'я та будує свою вільну державу. Він пропонує Гетьманові коронацію, він бачить Україну як самостійну монархічну державу з православним монархом-гетьманом на чолі. Він сприймає українську ідею, але пропускає її крізь призму власного консервативного світогляду, ні в чому не зраджуючи його.

Це не могло бути легковажним рішенням, митрополит Антоній розумів – якщо Україна стане монархічною державою, вона вже ніколи не повернеться до складу Російської імперії, навіть якщо тій судилося відродитися.

Коронація не відбулася. Гетьман відмовився, його світогляд був консервативним, але не монархічним: «Я це відхилив. Він здивувався», – напише в еміграції Гетьман²⁸. Із митрополитом Антонієм він був у добрих стосунках, «але зовсім не поділяв його поглядів».

14 грудня 1918 р. гетьманська Українська Держава була повалена й до влади прийшла Директорія на чолі з соціалістами Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою²⁹, проте ненадовго: користуючись розбратом українців, советські війська окупували майже всю Україну. Як і скрізь у колишній Російській імперії, мирне життя в Україні закінчилося – жахи громадянської війни докотилися й до Києва.

Отже, конфлікт між митрополитом Антонієм (Храповицьким) та українством мав не національний, а світоглядний характер. Це не був конфлікт великоросійської та української ідеї, це був конфлікт двох протилежних одна одній ідеологій: у конкретному історичному контексті – консервативної (православно-монархічної) та соціалістичної. Із тією частиною українства, яка несла в собі консервативне начало, цей конфлікт закінчився примиренням і визнанням. Митрополит Антоній, – переосмисливши, пропустивши крізь свій консервативний світогляд, – прийняв українську ідею. Якби Українська Держава збереглася в тому вигляді, як її задумував і намагався здійснити гетьман Павло Скоропад-

²⁷ Ідеться про проповідь, вимовлену в Ісаакіївському соборі Санкт-Петербурга 20 лютого 1905 р. у зв'язку з «першою російською революцією», що розросталася в Російській імперії; у проповіді, зокрема, були такі слова: «у разі її [державної монархічної влади] коливання він [російський народ] буде найнещасніший із народів, поневолений уже не колишнім суворим поміщиком, але ворогам усіх священних йому та дорогих йому засад його тисячолітнього життя, – ворогам зятим і жорстоким, які почнуть із того, що заберуть у нього можливість вивчати в школах закон Божий, а закінчать тим, що руйнуватимуть святі храми й вивергатимуть мощі угодників Божих, збираючи в анатомічні театри» (Цит. за: Антоній (Храповицький), єпископ Вольнянський і Житомирський. Слово о Страшном суде. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1905. № 8. С. 229–237).

²⁸ Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. С. 200.

²⁹ «Коли гетьман П. Скоропадський у квітні 1918 р. прийшов до влади, він мав чітку програму державного будівництва. Директорія розпочинала свій виступ, який починався як заколот, не визначаючи своєї політичної програми. ... Своєї політичної програми провід повстання не розробив, єдиною метою було проголошено ліквідацію гетьманщини. Директорія свідомо уникала соціально-політичних гасел, щоби повстання підтримав не лише національний табір, а й інші, ворожі гетьманській владі сили. ... Заклик до розгрому гетьманщини сприйняли ліві російські есери, махновці, анархісти, більшовики. ... Розповсюджуючись у такий спосіб, повстання ставало загальнонародним, охопило величезну територію. Україна швидко занурювалася у вир громадянської війни» (Бойко О.Д. Протигетьманське повстання (1918 р.): підсумки та наслідки. *Тематичний збірник наукових праць*. Київ: Національний музей історії України, 2011. С. 9).

ський та його найближчі сподвижники, митрополит Антоній довів би справу автономії ПЦУ до її повної автокефалії. Але історія розпорядилася інакше: це сталося лише через 100 років – 6 січня 2019 р., за інших історичних обставин.

References

- Antonyi (Khrapovyt'skyi), bishop of Volyn and Zhytomyr. (1905). Slovo o Strashnom sude [A Word about the Last Judgement]. *Volynskye eparkhialnye vedomosti – Volyn diocesan gazette*, 8, P. 229–237.
- Boiko, O. (2011). Protyhetmanske povstannia (1918 r.): pidsumky ta naslidky. Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats [The anti-Hetman uprising (1918): results and consequences. Thematic collection of scientific works]. Kyiv, Ukraine.
- Hryhoriy, bishop. (1991). Russkaia Tserkov pered lytsom hospodstvuiushcheho zla [The Russian Church in the face of prevailing evil]. Jordanville, New York.
- Lyvshyts, E. (2019). «Ja s mertvymy ne razvozhus!..»: Vospomynania. Dnevnyky. Pysma [“I don’t mess with the dead!..”: Memoirs. Diaries. Letters]. Moscow, Russia.
- Marchenko, I. (2017). Koreni moho patriotychno-natsionalnoho samovyznachennia [The roots of my patriotic and national self-determination]. Kyiv, Ukraine.
- Nykon (Rklytskyi), archbishop. (1958). Polozhenye tserkovnykh del na Ukrayne. Zhyzneoypsanye blazhenneisheho Antonyia, mytropolyta Kievskoho y Halytskoho [The state of Church affairs in Ukraine. Biography of his beatitude Anthony, Metropolitan of Kiev and Galicia]. New York, USA.
- Pakhomyi (Kedrov), archbishop of Chernihiv and Nizhyn. (2006). Materyaly k byohrafyy [Materials for a biography]. Chernihiv, Ukraine.
- Papakin, H. (2017). Hetman Pavlo Skoropadskyi i Tserkva (za materialamy rodynnoho lystuvannia i spohadyv) [Hetman Pavlo Skoropadskyi and Church (based on family correspondence and memoirs)]. Kyiv, Ukraine.
- Paustovskyi, K. (1985). Nachalo nevedomoho veka. Nachalo nevedomoho veka. Vremia bolshykh ozhydaniy [The dawn of an unknown era. The dawn of an unknown era. A time of great expectations]. Kyiv, Ukraine.
- Pelenskyi, Ya. (Ed.). (1995). Skoropadskyi Pavlo. Spohady: kinets 1917 – hruden 1918 [Skoropadskyi Pavlo. Memoirs: Late 1917 – December 1918]. Kyiv–Philadelphia, Ukraine–USA.
- Shyrynskaia, A. (1999). Byzerta. Posledniaia stoianka [Bizerta. The last stop]. Moscow, Russia.
- Ulianovskyi, V. (1997). Tserkva v ukrainskii derzhavi 1917–1920 rr. (doba Hetmanatu Pavla Skoropadskoho) [The Church in the Ukrainian state, 1917–1920 (the era of Pavlo Skoropadsky’s Hetmanate)]. Kyiv, Ukraine.
- Zenkovskyi, V. (2011). Piat mesiatsev u vlasty [Vospomynania] [Five months in power [Memoirs]]. Moscow, Russia.

Шуміло Віталій Вікторович – кандидат історичних наук, відповідальний секретар і науковий редактор журналу «Сіверянський літопис», головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Vitaliy – Ph.D. in historical sciences, executive secretary and scientific editor of the journal «Siverian chronicle», chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research institute of religion, at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National university (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).
E-mail: veraizhizn@gmail.com

Дата подання: 15 травня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 26 квітня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, В. Митрополит Антоній (Храповицький) та ідея української державності. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 100–109. DOI: 10.58407/litopis.250611.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2025). Mytropolyt Antonii (Khrapovyt'skyi) ta ideia ukrainskoi derzhavnosti [Metropolitan Anthony (Khrapovitsky) and the idea of Ukrainian statehood]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 100–109. DOI: 10.58407/litopis.250611.

